

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Skausmingos skyrybos: litwiny - lenkai ir ietuviai

2012-11-12

ŽURNALAS: NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

TEMA: Kultūros Istorija

AUTORIUS: Virginijus Savukynas

DATA: 2012-11

Skausmingos skyrybos: *litwiny* - lenkai ir ietuviai

Virginijus Savukynas

I

Pradėsiu nuo dviejų skirtingo tipo citatų.

Argi Lietuva dėl to, kad būtų drauge su Lenkija, turi nustoti būti Lietuva? Ne. Esu lietuvis, ir tas jausmas manyje niekada neišnyks. Savo tėvynę myliu visu jaunuolio įkarščiu, visu vyro pasišventimu. Lenkiją irgi myliu ir jaučiu jai simpatiją tiek, kiek mus riša bendras likimas. Aš, gink Dieve, ir negalvoju apie atsiskyrimą, bet kviečiu drauge pamąstyti, kaip išbristi iš dvasios skurdo ir moralinio nuosmukio.¹

Gerb. P. Redaktoriau,

Suspausta širdžia imu plunksną į ranką, kad pasiskųsti iš susopėjusios vėlės gelmių, nes blogai dedasi mūsų gimtinėje Lietuvoje. Tamstos, per blogai suprastą patriotizmą, padarėte Lietuvą mažute iš ko džiaugiasi mūsų priešininkai ir lenkai; priešininkai dėl to džiaugiasi, kad maža šalelė, susidedanti tik iš trijų, ir tai nepilnų, gubernijų, jiems nebaugi; Lenkai džiaugiasi, kad jiems netikėtai tiek pribuvo; dėl to tai jie apėmė lenkų laikraščių redakcijas Vilniuje lig prikľumo skambina, kad Lietuvoje kas tik lenkiškai kalba, tas yra lenkas; Suprantamas dalykas, kad ir mūsų genijus poetus ir mokslo vyrus skaito savais, nes lietuviai lietuviškai kalbantieji maloniai juos jiems pasiūlė, vien tik dėl to, kad jie priėmė lenkų kalbą nuo pratėvių už gimtą paskaitytą, - yra tai skriauda visai Lietuvai, kurios Tamstos turite atlyginti, nes patį sutvėrėte tą persiskyrimą, o mes čia visi kenčiame. Ar Mickevičia rašydamas „Lietuva Tėvyne mano“, manė lenku esąs? ar Kondratavičia rašydamas „Lietuva, mano gimtoji, žemė mano šventa“, ar tas irgi jautėsi lenku? Ir Korotynskis ir Kasciuška ir daugelis kitų, taip kaip šveicaras yra šveicaru nors ir francuziškai kalba ir daugelis kitų tautų, taip ir mes lietuviai niekada neužsiginsime savo tautiškumo, nors kalbame ir rašome lenkiškai ir kenčiame dėlto kad mūsų Lietuvą, Vytauto laikų Lietuvą tokią didžią,

užkišo patrijotai į kampa, atskirdami mus ir vadindami lenkais, mus, kurie čia už poros mylių turime Mindaugo kapą Mindaugo kalnu vadinamą, kurie turime Ringaldo statytos pilies griuvėsius Naujapilyje, o visur Lietuvos kunigaikščių palikimus, kaip Lydoje, teip ir daugelyje kitų vietų; ar mažai pražuvo lietuvių lenkiškai kalbančių ant kartuvių, nuo kulku, Sibyre, ar jie žuvo už Lenkiją? ar aš buvau Sibyre ir netekau turto, ir daugiau negu turto, nes netekau savo kūdykio ir visą gyvenimą kankinuosi, ar tas bei kam nors daroma? Žuvome už Lietuvą, nes lietuviai esame, laikraščiai tik erzina nervas vadindami mus lenkais, o jeigu kas parašys priešindamasis, tai užtyli tą. Kas šalį myli, tas stengsis, kad joje perskyrimo nebūtų, nes kitaip mus užčiaups draugai ar priešininkai; galime kalbėti įvairiomis kalbomis, bet jausti turime vaikais vienos motinos esą. Maloniai norėčiau mokėti ir lietuviškai, bet esu persitikrinusi, kad ir tie, kurie lenkiškai nekalba, nenukentėjo tiek už tėvynę. Be palyginimo, daug protingiau būtų reikalauti, kad visur ant Mickevičiaus paminklų užrašyta būtų, kad tai lietuviai, o savo šovinizmu tamstos atėmėte nuo savęs tą tiesą ir mus taip nuskriaudėte. Jeigu eidami sutartyje, kaip broliai, reikalautumėte ilgainiui įvesti į visas mokyklas lietuvių kalbos lekcijas, tai pamažu, per patį žingeidumą, jaunuomenė galėtų ant tiek išmokti, kad galėtų susikalbėti, bet teip iš karto pasirodyti priešininkais daugumos, kuri tiek nukentėjo dėl Lietuvos, kad ne politiška ir ne krikščioniška dargi. Liūdna, kad ir kunigai yra atžagareiviais ir nemato, kad tik blėdis daroma iš tokio persiskyrimo. Eikime ranka į ranką, o Mickievičiaus dvasia džiaugsis danguje.²

Pirmosios citatos autorius – žymusis vilnietis Adomas Kirkoras – pademonstruoja klasikinį senosios Abiejų Tautų Respublikos piliečio mąstymo pavyzdį, būdingą XIX a. viduriui. Kaip matome iš antrosios citatos, kurios autorė (*s należnym szacunkiem Litwinka* pasirašiusi) S. Wojniłowiczowa, XIX-XX a. sandūra tokiam mąstymui buvusi negailestinga: lietuviškasis ir lenkiškasis nacionalizmai nepaliko jam nei politinės, nei kultūrinės erdvės. Jos laiškas liudija vykus skausmingą skyrybų procesą ir iš to kilusį poreikį naujai apibrėžti savo tapatybę. Matome, kaip jo autorė reaguoja į įvestą ir gilinamą naują tapatybės ribą, atskiriančią lietuviškai kalbančius lietuvius nuo lenkiškai kalbančių litwinų, pastaruosius priskiriant prie lenkų. Tokie atskyrimai jai nepatinka, ji priešinasi naujoms tapatybėms (tiek naujai apibrėžtai lietuviškajai pagal kalbą, nors lietuvių kalbos mokėjimo ji neišsižada, tiek jai priskiriamai lenkiškajai).

Lietuviškas nacionalizmas griežtai atskyrė lenkus nuo lietuvių. Adomas Dambrauskas-Jakštas puikiai žinomoje ano meto brošiūroje *Lietuvių balsas į Lietuvoje gyvenančius naujos generacijos magnatus, piliečius ir šlėktas* taip rašė (beje, lenkiškai): „Lietuvis – tai lietuvis, lenkas – tai lenkas, o dabartinė Lietuva yra ten, kur lietuvių liaudies lūpose skamba lietuvių kalba. Lenkas negali būti lietuviu, o lietuvis lenku“³.

Lydos apskrityje Lebioldkos dvarelyje XIX a. šeimininkavo dvarininkų Ivanauskų šeima. Jie susilaukė keturių sūnų. Du jų – Jerzis ir Stanislawas save laikė lenkais, Tadas – lietuviu, o Vaclavas – baltarusiu. Beje, Tadas Ivanauskas – tai žymusis lietuvių gamtininkas. Tačiau čia galima paklausti ko kito: o kas buvo jų tėvai? Baltarusiai? Lenkai? Ar lietuviai? Ir kaip kiekvienam šių brolių parašyti savo šeimos istoriją?

O ar gali būti kas simboliškiau už Narutavičių šeimos likimą? Vienas brolis, Stanislovas, buvo Vasario 16-osios akto signataras, o kitas, Gabrielius, tapo pirmuoju Lenkijos prezidentu. Tiesa, po trijų dienų jis buvo nušautas. Kas buvo jų tėvai – lietuviai ar lenkai?

Šios šeimų istorijos, ženklinančios tapatybės pokyčius mūsų regione, vaizdžiai liudija tautų „gimimą“: vienas brolis Narutavičius prisidėjo prie Lietuvos valstybės kūrimo, o kitas – kūrė modernią Lenkiją. Taip pat ir Ivanauskų sūnus save tapatino su šiame regione išsikristalizavusiomis lietuvių, lenkų ir baltarusių tautomis. Tačiau ar nebuvo dar kažko, kas ir mirė, buvo negrįžtamai pamesta, tiesiog atsisakyta?

Tapo atmestas būtent buvimas ir lenku, ir lietuviu, tokio neaiškumo ir dviprasmybių jau nebereikėjo. Ir vieni, ir kiti atsispyrė nuo tam tikro bendro pagrindo, tačiau vėliau pasuko skirtingais keliais. Lietuviškasis nacionalizmas (kaip ir lenkiškasis) neigė senąją bendrystės mintį, nubrėždamas tarp lenkų ir lietuvių, tarp lenkakalbių ir lietuviakalbių neperžengiamą ribą. Štai jau žymiai vėliau lietuvių rašytojas Antanas Škėma *Baltoje drobulėje* taip rašys apie tarpukario Lietuvą: „Ir mano tėvas rašė dramas. Jos buvo žiaurios ir efektingos. Teigiamus ir neigiamus personažus jis skirstė tautybėmis. Lietuvis – doras, lenkas – išdavikas, rusas – sadistas“⁴. Nuo bendrumo jausmo, negalėjimo atskirti lietuviškumo nuo lenkiškumo, iki išdaviko vaizdinio: toks kelias buvo nueitas.

Tačiau šitas kelias nebuvo neišvengiamas. Toliau norime pasiūlyti keletą vaizdelių, liudijančių, kad modernistinis „lietuvių“ ir „lenkų“ konfliktas Lietuvoje nebuvo užprogramuotas, kad lietuviškai lenkiškoji tapatybė buvo rimta alternatyva vėliau išsigalėjusiems nacionalizams.

II

Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis savo atsiminimus pradeda jam dažnai užduodamu klausimu: „Savo gyvenimo bėgyje ne sykį buvau užklaustas, kokių būdu aš, gimęs ir išauklėtas lenkų patriotinėje dvasioje, ūmai pasidariau karštu lietuviu“⁵. Jo sūnus Vytautas savuose atsiminimuose taip rašo: „Tais laikais, kuomet buvo toks patriotiškas ūpas, tėtušį atidavė į Livenbersen pensoną Kuršuose, ten mokė lenkiškai“⁶. Matyti, kad šeimoje vaikų likimas buvo aiškiai siejamas su lenkiška kultūra. Jaunajam Gabrieliui įtartinais atrodė 1863 m. sukilimas, tačiau kovose dalyvavęs brolis, „gražiai apsišarvojęs ginklais, apsivilkęs lietuvių gražiai išpuošta sėmėga, kiek sutaikino mane su tuo sukilimu“⁷. Svarbiausia, jis pabrėžia save visą laiką laikęs lietuviu. Tai lietuviškoji tapatybė tradicine prasme: bajoras, gimęs LDK teritorijoje, kalbantis lenkiškai. Kad ir pabrėždamas savo jautrumą lietuviškumui, Landsbergis prisipažįsta nežinojęs, jog buvę uždrausta rašyti lietuviškai lotyniškais rašmenimis:

Kad lietuvių spauda buvo užginta, man tuomet nerūpėjo. Kažin, ar aš tuomet žinojau apie tą užgynimą. Man rūpėjo greičiau, kad lenkų kalba persekiojama, nes viešose vietose mačiau iškabas: „Говорить по полски воспрещается“. Lietuvių gi rašto užgynimas buvo lyg nepatémijamas. Kalbėti lenkiškai kai kuriose vietose galėjome tik pažnibždomis, užtat skaityti – kiek tik norėjome. Lietuviškai kalbėti buvo galima visur, ir to mes liaudžiai pavydėjome, atspėdami, būk ji (liaudis) valdžios proteguojama, nei nenujausdami, kad lietuviai buvo skaudžiau daug nuskriausti, nes uždraudimas spaudos sulaikė jų kultūrą ilgiems metams.⁸

Iš esmės matome tipinį ano meto Lietuvos bajoro savivaizdį. Ir jis, atsakydamas į pradžioje išsikelto klausimą, teigia: „Aš nepasidariau lietuviu, aš esu juo gimęs. Manyje lietuvių siela tik užmigdinta, ir reikėjo tik kibirkštėlės, kad ji prisikeltų,

prasiblaivintų ir stotų tėvynės sūnų eilėn⁹. Toks atsakymas nustebina: jis nekalba apie lūžius, o kalba apie tęstinumą. Kaipgi taip? Galima tai interpretuoti kaip norą legitimuotis jau susiformavusios lietuviškos tapatybės plotmėje, kaip „pagražintą biografiją“. Tačiau nebūtina aiškinti taip įtariai. Galima matyti ir taip, kad tęstinumą įgalino būtent išivardijimas lietuviu. Tai, kad laikė save lietuviu, – nors ir kalbėjo lenkiškai, pergyveno, kad lenkų kalba persekiojama, – leido jam susitapatinti ir su nauju lietuviškumu, kurio pagrindiniu dėmeniu tapo lietuvių kalba, o „substratu“ – valstiečiai. Landsbergio autobiografija parodo, kad buvo įmanomas ir neskausmingas tęstinumas tarp „litwinų“ ir „lietuvių“.

III

Įėjus pro Seirijų, mažo miestelio Lietuvos pietuose, kapinių vartus, šiek tiek tolėliau nuo pagrindinio tako kairėje dėmesį patraukia neįprastas antkapinis paminklas: stilizuotas nulaužtas ažuolas su nugenėtomis šakomis, bet vis dar besiremiantis šaknimis į žemę. Užrašas ant jo byloja, kad čia palaidotas Ignacy, paskutinis iš Kęstučio Gedimino giminės:

Ignacy

ostatni z Rodu Kiejstut Giedymin

ur. 9 czerwca 1821 r. zm. 10 lutego 1899 r. Cześć Twej pamięci.

Iškyla klausimas: ar ta pavardė tikra, o gal romantizmo pagautas bajoras nusprendė „pagerinti“ savo genealogiją. Seirijų bažnyčios metrikai patvirtina, kad Josifas Doviaiga kunigui pranešęs apie Ignaco Kiejstuto-Giedymino (toliau Kęstutis-Gediminas) mirtį. Jo tėvas buvo Juozapas (Jyzef) Kęstutis-Gediminas¹⁰.

Taigi kada ši giminė pasirodo? Adamas Bonieckis savo fundamentaliame darbe *Lenkijos bajorai* mini Kęstutį-Gediminą. Toliau jis rašo: „Abraomas ir Kazimieras iš Žemaitijos kunigaikštystės, Kazimieras ir Vladislovas iš Naugardo vaivadijos ir Fabianas iš Haličo žemės pasirašė Augusto II išrinkimo dokumentą“¹¹.

Augustas II buvo išrinktas karaliumi 1697 m. Tad reiškia, kad XVII a. buvo giminė, kuri save laikė Kęstutaičiais arba Gediminaičiais. Geografija yra pakankamai plati: nuo Žemaitijos iki Naugardo ir Haličo.

Jurgis Antanas (Jerzy Antoni) Kęstutis gimė apie 1730 m. Ji turėjo tris sūnus – Jokūbą, Tomą ir Kazimierą, kurie Žemaitijoje buvo Pojuszci ir Gloryszki valdytojai, o savo bajorystę įrodė 1803 m. Vilniuje. Jokūbas Gedyminas, Veiliškių valdytojas, gimė apie 1750 m. Jis vedė Prancišką Kuszelewską ir susilaukė dviejų sūnų: Juozapo bei Bernardo. Jokūbas Alovėje 1802 m. pastatė bažnyčią. Rusijos valdžios pareigūnai leido restauruoti buvusią koplyčią, tačiau pamačius rezultata, kilo skandalas. Gausūs Jokūbo kyšiai valdininkus nuramino, bažnytėlė stovi ir dabar.

Juozapas patvirtino savo bajorystę Lenkijoje 1844 m. Jis turėjo du sūnus: Oskarą Raimundą ir jau mūsų žinomą Ignacą. Apie Oskarą žinoma tiek, kad jis savo bajorystę legitimavo 1848 m. Matyt, vaikų neturėjo, bent jau berniukų. Juk kitaip ant Ignaco kapo nebūtų parašyta, kad jis yra paskutinis iš šios giminės. Ignacas vedė Aureliją

Dombrovską. Ji mirė 1914 m. ir yra palaidota Alovėje. Matyt, po savo vyro mirties iš Seirijų persikėlė ten ir nugyveno paskutines savo dienas.

Daugiau žinių yra apie Ignaco dėdę Bernardą, gimusį 1804 m. Jis buvo paties Adomo Mickevičiaus mokinys Kaune. Savo sąsiuvinyje *Romos istorijos užrašai* jis pažymėjo: „Amen. Na tym klasa 4-ta uczyć się przestała“. Mickevičius turėjo atkreipti dėmesį į mokinį tokia neįprasta pavarde. Tikriausiai Bernardas buvo vienas jo mylimiausių mokinių, nes ne vieną kartą buvo pažymėtas kaip nusipelnęs pagyrimo. Yra išlikęs ir Bernardo pratybų sąsiuvinys, kurį taisė žymusis poetas. Jis buvo tarp padėjusių Mickevičiui išverti Kauno tremtį, galbūt šio įtaka prisidėjo prie Bernardo atsidūrimo Vilniaus universitete. Jis studijavo žemės ūkio mokslus bei architektūrą, 1827 m. gavo architekto kvalifikacinį laipsnį. VU dirbo mechanikos profesoriaus F. Požerskio ir architektūros profesoriaus S. Sawickio padėjėju. Čia 1833 m. Šv. Jono bažnyčioje vedė Mariją Swierżyńską, po metų jiems gimė sūnus, kurį pavadino ne bet kaip, o Vytautu (Witold), pakrikštijo jį Apolinaro vardu.

XIX a. lenkiškai kalbanti bajorija pakankamai dažnai duodavo savo vaikams Witoldo vardus, dar kai valstiečiai nė negalvojo taip vadinti savo sūnų. Ir Alovės bažnyčios fundatorius Jokūbas, ir Bernardas, ir jo sūnus Vytautas save laikė kunigaikščiais¹². Alovės bažnyčioje iki sovietų nusiaubimo buvo paminklinė lenta, kurioje buvo parašyta:

Tu pamiątka niech trwa w Świątyni na wieki.

Pyki ludzka pamięć nie zawrze powieki.

Wspomniawszy Jakyba nadane fundusze.

Zmyw zdrowaś Marya trzy za jego duszę.

Fundator Jakyb z Książąt Litt. Giedymin chorąży Ziemi Troc. umarł 13 Septembra 1818 R.

(Nuoširdžiai triūsė šis darbštus žmogus -

Lai poilsis nūn atpildas jam bus.

Tegu jo atminimas šioj šventovėj

Per amžius būna gyvas, neprapuola.

Jokūbo nuopelnus didžius minėki

Ir už jo sielą maldą sukalbėki.

Fundatorius Jokūbas, Gediminas iš lietuvių kunigaikščių, Trakų žemių vėliavininkas, mirė 1818 m. rugsėjo 13 d.)¹³

Yra išlikęs kunigo Kazimiero Patynskio parašytas pamokslas, pasakytas šventinant naująją Alovės bažnyčią. Jame labai aiškiai teigiama, kad (fundatoriui) Jokūbui nereikia įrodinėti savo kilmės, nes „pilyis ir bokštai, kuriuos Vilniuje jau keturis šimtus metų matome, nuo Gedimino, Algirdo ir Vytauto jie jau stovi, Jo senumą liudija“¹⁴. Taigi

aiškiai nurodoma į giminystę su Gediminaičiais. Beje, Onuškyje yra išlikęs Anelės iš Gedimino giminės kapas: ant paminklo yra pavaizduota karūna, kuri irgi ženklina kunigaikštišką giminę. Mes čia neteigiame, kad iš tikrųjų būta kraujo ryšio, tačiau svarbu pažymėti, kad taip manė šios giminės atstovai ir bent artimiausia jų aplinka dėl to visiškai neabejojo. Savimonės požiūriu tai liudija tapatinimasi su lietuvių valdovais: Alovės dvare kabėjo Ldk Gedimino, Kęstučio, Vytauto portretai... Nepaminėjau dar vieno fakto – Ignaco Kęstučio-Gedimino giminės herbas buvo Vytis. Dar įdomiau, kad 1918 m. Nepriklausomybės akto signataras Donatas Malinauskas taip pat yra kilęs iš šios giminės. Kadangi jis anksti neteko tėvo, tai jį auklėjo dėdė, kuris buvo ne kas kitas, o ne kartą mūsų jau minėtas Bernardas Kęstutis-Gediminas. Akivaizdu, kad giminės istorija buvo puikiai žinoma Donatui. Jam tikrai buvo papasakotos šios, o ir žymiai daugiau istorijų. Ir akivaizdu, kad jos tikrai paveikė jo apsisprendimą dirbti Lietuvos valstybei. Tai vis neginčytinos šios giminės sąsajos su lietuvybe ir moderniaja Lietuvos Respublika. O kartu šios giminės istorija rodo, kad lietuvybė išliko ne tik po šiaudiniu stogu: moderniosios lietuvių tautos genezė žymiai sudėtingesnė, nei iki šiol įsivaizdavome. Ir tikrai akivaizdu, kad nemenką darbą nuveikė ne tik valstiečių išsimokslinę vaikai, bet ir bajorai. Ir būtent iš jų išlaikytos istorinės savimonės, savo krašto meilės kilo daug impulsų moderniai tautai atsirasti. Kartu šios giminės istorija iliustruoja, kad perėjimas nuo lenkiškai kalbančio litwino prie lietuviškai kalbančio lietuvio nebuvo toks skausmingas.

IV

1862 m. rugpjūčio 12 d. (pagal senąjį kalendorių – liepos 31 d.) Druskininkų bažnyčioje buvo aukojamos Šv. Mišios, jose dalyvavusios moterys buvo pasipuošusios baltomis suknelėmis, raudonomis ir mėlynomis kokardomis ant skrybėlių, o vyrai – lenkų tautiniais drabužiais. Po mišių prastuomenei buvo patiekta valgyti miesto sode bei pasirūpinta pramogomis – surengta nemokama loterija, nemokamai buvo įleidžiama ir į koncertą. Šventė kulminaciją pasiekė vakare: Nemunu buvo plukdomas transparentas, kuriame buvo vaizduojama lietuviška sėmėga aprenpta ranka, besitiesianti lenkišku durtiniu aprenptos rankos link, ir fejerverkas¹⁵.

Kokia tai buvo šventė, kurioje toks didelis dėmesys skiriamas lietuvių valstiečiams ir pabrėžtinai rodoma lietuvių ir lenkų vienybė? Ogi Liublino unijos metinių minėjimas, kas būtų visiškai neįsivaizduojama prieškario arba netgi šiandienos (jei kalbėsime apie Kauną ar provinciją) Lietuvoje. Druskininkai tikrai nebuvo išimtis anuometinėje Lietuvoje. Liublino unijos metinės XIX a. viduryje buvo šventė, kurioje dalyvavo ne tik bajorai, bet ir valstiečiai. Štai 1861 m. rugpjūčio 12 d. užnemuniečiai su kauniečiais susitiko prie išardyto tilto per Nemuną. Vyko Šv. Mišios, procesijoje dalyvavo daug lietuvių valstiečių, tad Užnemunės kunigai į juos kreipėsi lietuviškai¹⁶. Ir nėra čia ko stebėtis: vyraujanti konfesinė tapatybė negalėjo nesukelti bendrumo jausmo. Tą laikotarpį taikliai charakterizuoja Vincas Trumpa: „Niekas o niekas per visą tą 70 m. [po Lenkijos ir Lietuvos padalijimo, – V. S.] atviros kovos laikotarpį neįsivaizdavo Lietuvos nesusirišusios savo likimo su Lenkija“¹⁷. Tokiam Trumpos vertinimui neprieštarautų ir jo XIX a. sampratos atžvilgiu kritiškai nusistatęs¹⁸ Kulakauskas: „iki pat 1863 m. bemaž visos buvusios LDK teritorijos visuomeniniame ir kultūriniame gyvenime vyravo jėgos, siekusios viena ar kita forma puoselėti buvusio bendro valstybingumo su Lenkija tradicijas ir viltis tą valstybingumą atkurti“¹⁹.

Žinome tuo metu buvus gyvą bendros valstybės idėją ir artimus Lietuvos bajorų ryšius su Lenkija ir lenkais. Ryškus patriotizmas, pabrėžiama meilė tėvynei²⁰ niekaip neleido atsiriboti nuo lenkų, kur jau ten su jais susipriešinti. Stanisławas Morawskis šmaikščiai pastebi: „visi, kurie žinojo, ko nori, kurie žinojo, ko nenori, ir kurie apskritai nieko negalvojo, – visi troško ir ilgėjosi, kad Lietuva vėl susijungtų su Lenkija ir naudotųsi su ja tomis pačiomis gėrybėmis“²¹. Dėl šių bajorijos nuotaikų nesiginčyta nei istoriografijoje, nei amžininkų atsiminimuose. Čia tinka paminėti istoriką Stasį Matulaitį, kuris prisiminimuose taip rašo apie savo tėvą: „Lietuva jam buvo nežinoma. Savo kraštą jis vadino „Polščiumi“ arba „Lenkų žeme“, namie kalbėjo lietuviškai, bet meldėsi lenkiškai“²².

Tačiau mums svarbus ir kitas klausimas: o kaip gi į lenkus žvelgė lietuvių valstiečiai? Juk lenkai buvo jiems svetimi ir sociališkai, ir kalbiškai. Argi ne logiška, kad į juos bent iš dalies turėjo žvelgti kaip į svetimus? Galima sakyti, toks lietuviško nacionalizmo (kartu ir tapatybės) aiškinimas vyrauja ir mūsų istoriografijoje: panaikinus baudžiavą atsiradusi nauja socialinė jėga – ekonomiškai sustiprėję valstiečiai, galėję į mokslus išleisti savo vaikus, o šie jau iškėlę lietuvių kalbą kaip pagrindinį tautos atpažinimo ir egzistavimo kriterijų.

Manau, kad vien sociologinis lietuvių atgimimo aiškinimas nėra pakankamas. Be abejonės, luominės visuomenės suardymas buvo svarbus veiksnys „konstruojant“ tautą. Tačiau tai, kad valstiečiai žymiai lengviau galėjo tapti svarbia socialine ir kultūrine jėga, nepaaiškina visų XIX a. pabaigos kultūros reiškinių. Ir ne vien todėl, kad sociologines struktūras reikėtų papildyti mentaliteto struktūromis²³: šiuo atveju reikėtų įrodyti, kad tarp valstiečių tyliai kunkuliavo neapykanta lenkams, kuri, pakitus sąlygoms, iškilo į paviršių.

Tačiau analizuojant tautosaką galima prieiti prie visai kitos išvados: vis pabrėžiama vienybė, bendrystė su lenkais. Pradėkime nuo geografijos vaizdavimosi. Lietuvių liaudies dainose aiškiai išskiriami savi ir svetimi kraštai, ir labai įdomu pasekti vieną pasikartojantį motyvą: kur Lietuvos bernelis joja ieškoti sau žmonos.

Oi reiks man joti

Į svetimą šalį,

Į svetimą šalį,

Į Rusijos žemę.

Vai aš išjodamas,

Išmarširuodamas,

Palikau mergele

Vygelėje gulint.²⁴

Taigi Rusija yra svetimas kraštas, išjodamas „brolelis“ mergele palieka savo krašte. Svetima šalis buvo ir Prūsija:

Mes du braliukai.

Braliai braliukeliai,

Karaliaus žauniereliai,

Karaliaus žauniereliai.

Ai veža veža

Mus du braliukeliu

Čiužajan šalytelėn

Pruskajan granyčelėn.²⁵

Beje, Latvija taip pat buvo suvokiama kaip svetima. Latvių berneliai nebuvo tokie godojami kaip lenkų. O Ryga buvo svetimas miestas, ne toks kaip Krokuva. Palyginkime dvi dainas:

Liko brolelis Rygos miestely,

Rygos miestely, svečioj šalelėj,

Rygos miestely, svečioj šalelėj.²⁶

Išjojo brolelis į Kriokuvą,

Į Kriokuvą slauną miestą.

Padabojo gražią paną,

Gražią paną kriokuvaitę.²⁷

Tačiau jei „brolelis“ joja į Lenkijos žemę, į Krokuvą, jis ten ir ieško sau „mergelės“. Lenkų žemė nėra svetima, ten galima ieškotis nuotakos, ten ir miestai „slaunūs“. Beje, pagal lietuvių liaudies dainas ir lietuvės mergelės laukia bernelių iš Lenkijos:

Kam prižadėjai

Šiam šelmiui berneliui,

Šiam pijokyžėliui.

Aš tik buvau gadna

Lenkų žalnierėliui,

Tikram bajorėliui.²⁸

Ir mergelė labai nuliūsta, pamačiusi, kad jos laukiamas bernelis nėra lenkų bajoras:

O sužiuro

Visas lenkų pulkelis.

Ar jis ponaitis,

Ar lenkų karalaitis?

O nei jisai ponaitis,

Nei lenkų karalaitis,

Tik tėvelio sūnelis,

Laukelio artojėlis.²⁹

Matome, kad geografiškai erdvė yra aiškiai padalyta į savą ir svetimą. Pirmoje galima ieškoti sau mergelės, o antra yra atšiauri, joje nieko gero nėra. Tai galioja ir vyrams, ir moterims. Lenkai ir lenkaitės buvo laikomi tinkamais vedybų partneriais, kitų kraštų merginos ir vaikinai taip neviliojo.

Jau vėliau, susikūrus nepriklausomai Lietuvai ir konfliktuojant su Lenkija dėl Vilniaus krašto, sąžiningi autoriai, aprašydami savo vaikystės metus, buvo priversti konstatuoti, kad antilenkiškumo nebūta:

Lenkų neapykantos zanavykuose man neteko pastebėti. Bet palinkimo į lenkybę taip pat čia nebuvo. Žinoma, lenkų kalba buvo laikoma „poniška“, bet muzikams ji mažai rūpėjo. [...] Zanavykas nors ir nebuvo į lenkybę linkęs, vis dėlto gailėjosi senosios Lenkų valdžios. Mat ji buvusi katalikiška. Todėl ir vykusiems 1831, bei 1863 metais Lenkų sukilimams Zanavykai pritarė.

1831 metų sukilimą zanavykai vadina „Krakosmečiu“. Apie jį maža man teko patirti tradicijos. Seniai pasakodavo, kad tuomet dar buvusi lenkų kareivija, kad jinai buvusi gražiai parėdyta ir „katalikai būtų, girdi, be abejo apgalėję maskolius“, jei ne vadas Gelgaudas, kuris rusams pasidavęs ir Lenkų kareiviją pražudęs.³⁰

Vienoje dainoje sakoma: „Vai jūs mano lenkai, / Mano geri broliai“³¹. Turbūt sunku būtų surasti vaizdinį, kuris jautriau nusakytų artumo jausmą. Kitoje dainoje žengiama dar toliau: „Kad jau lenkai, mūsų broliai, kareiviaut pradėjo / Tad Lietuvos jiems berneliai padėti norėjo“³². Katalikų kunigai Lietuvoje gana aktyviai agitavo eiti į sukilimą, nepamiršdami pridurti, kad kovojama ir už tikėjimą: „Ant vieškelio iš Naujamiesčio į Griškabūdį mano motinėlė rodydavo akmenį, ant kurio labai kalbus kunigas sakęs pamokslą. Primindamas pirmųjų krikščionių pavyzdį, visus raginęs drąsiai kraują lieti už katalikų tikėjimą, kurių norį panaikinti maskoliai“³³.

Štai dar viena sukilimus menanti daina:

Kilkit, kilkit nemigokit,

Tą maskolį gerai tvokit;

Kaip užmušit tą vabalą

Gausit žemės gabalą.

Mūsų vierą jis naikina,

Prie savosios prisaikdina.

Persiuntina čion barzdylą

Lyg smilkyt jam kodylą.

Tėvynė mūsų. Motina šventa,

Mes tavo vaikai, tu mūsų būsi atimta.

Neprapuls tėvynė mūsų, zgadoj gyvensim,

Ne po ilg jau pareis lenkai mūsų išvaduoti.³⁴

Šilalės valsčiuje buvo dainuojama: „Kilkit, kilkit, vyrai narsūs, / Jau pareina lenkai garsūs“³⁵. Kartu su „broliais“ galima rizikuoti savo gyvybe, stoti kovon. Akivaizdu, kad šios dainos buvo sukurtos specialiai, tačiau jos buvo dainuojamos valstiečių, o tai reiškė, kad atrodė artimos, neprieštaravo pasaulėžiūrai. Kaip abiem socialiniams sluoksniams konfesiškai kiti tapdavo svetimi (Čičinsko istorija), taip reikalui atėjus buvo galima kartu kovoti dėl „vieron“.

Tautosakos pavyzdžiai liudija, kad valstiečių sluoksnyje būta gyvo bendrumo jausmo su lenkais, pagrįsto viena tikyba, o etnografinė medžiaga patvirtina, kad šio bendrumo apraiškų galime aptikti ir šiandien. Kita svarbi išvada: baudžiavos panaikinimas savaime nevedė į lietuviškąjį nacionalizmą, nes valstiečių sluoksnyje vyravo polonofilinės nuotaikos. Priešingai, baudžiavos panaikinimas turėjo sudaryti puikias sąlygas priimti lenkų kalbą. Turėjo įvykti pasikeitimai mentaliteto srityje, idant atsirastų naujas tapatybės modelis, pagrįstas gimtąja kalba. Akivaizdu, kad šis lūžis valstiečių atveju turėjo vykti nepastebimai: jie visą laiką kalbėjo tik lietuviškai. Tiesiog turėjo atsirasti samprata, kad kalba kaip tokia esanti bendruomenės tapatybės šaltinis. Be šios sampratos nebūtų radę modernūs lietuvių nacionalizmas.

Virginijus Savukynas (g. 1974) – istorikas, kultūros antropologas, žurnalistas, politikos apžvalgininkas. Dirba LRT, Lietuvos kultūros tyrimų institute, intensyviai bendradarbiauja kultūrinėje spaudoje ir elektroninėje žiniasklaidoje. Pagrindinis veikalas – „*Maištininko*“ mitologijos: Rolando Pakso įvaizdžiai (2004). NŽ-A skaitytojų dėmesiui siūlome ištrauką iš baigiamos rengti autoriaus knygos *Istorija ir mitologijos: Tapatybės raiškos XVII–XIX a. Lietuvoje*.

¹ Cit. pagal: Antanas Kulakauskas, „Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas“, in: *Literatūros teorijos ir ryšių problemos: Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX amžiaus Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1989.

² *Lietuvos žinios*, 1906, Nr. 246 (564). Laiškas laikraščio 1-ame puslapyje atspausdintas su redakcijos priedu, pabrėžiančiu publikacijos ir joje kalbamų dalykų

ypatingą svarbą, pridedant (mažesniu šriftu) ir lenkiško originalo tekstą.

³ [Aleksandras Dambrauskas-Jakštas], *Głos Litwinyw do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie*, wydanie 2-ie, powiększone i poprawione, Kowno, 1906, p. 22.

⁴ Antanas Škėma, *Balta drobulė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga, 1990, p. 180.

⁵ Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis, *Raštai*, paruošė Aleksandras Žirgulytis, Vilnius: Vaga, 1972, p. 271.

⁶ Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano: Rašyta ir pasakota*, sudarė Vytautas Landsbergis, Vilnius: Versus aureus, 2009 p. 15.

⁷ Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis, *op. cit.*, p. 272.

⁸ *Ibid.*, p. 273.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Seirijų RKB mirties metrikų knyga, in: *LVIA*, f. 1364, ap. 1, b. 35, l. 242.

¹¹ Adam Boniecki, *Herbarz polski: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 6, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1903, p. 20.

¹² Viktoras Jencius, taip pat kilęs iš šios giminės, man papasakojo, kad jų giminėje buvo iš lūpų į lūpas perduodama, jog jie esantys kilę iš kunigaikščių.

¹³ Viktoras Jencius-Butautas, *1918 metų Lietuvos Nepriklausomybės akto signataras Donatas Malinauskas*, Trakai: Voruta, 2011, p. 21.

¹⁴ K. S. Patyński, *Kazanie w dzień poświęcenia kościoła Oławskiego w dobrach dziedzicznych Wielmożnych Państwa Jakyba i Franciszki z Kuszelewskich Giedyminy w szambelaństwa dworu polskiego w Wyjewodztwie Trockim, roku 1797 dnia 11 Maja*, W Wilnie: w Drukarni XX. Bazyliańcyw, 1815.

¹⁵ *Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 г. г. в пределах Северо-Западного края*, t. 6, d. 1: *Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 по май 1863 г.*, Вильна: Виленское генерал-губернаторское управление, 1913, p. 120–121.

¹⁶ Cit. pagal: Ieva Šenavičienė, *Lietuvos katalikų dvasininkija 1863 metų sukilimo išvakarėse*, Vilnius: Eugrimas, 2010, p. 154.

¹⁷ Vincas Trumpa, *Lietuva XIX amžiuje*, Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1989, p. 162.

¹⁸ Antanas Kulakauskas, „Senos polemikos pėdsakais“, in: *Baltos lankos*, 1991, Nr. 1, p. 74–77; Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 42–44.

- ¹⁹ Antanas Kulakauskas, „Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai“, in: *Kultūros barai*, 1995, Nr. 1, p. 60.
- ²⁰ Saulius Pivoras, „Prigimtiniai piliečiai: Bajorija tarp tradicijos ir naujovės Lietuvoje ir latvių Pabaltijyje XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmoje pusėje“, in: *Metmenys*, 1996, Nr. 71, p. 32–44.
- ²¹ Stanisław Morawski, *Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818–1825)*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1959, p. 267.
- ²² Stasys Matulaitis, *Atsiminimai ir kiti kūriniai*, sudarė ir paaiškinimus paruošė Adolfas Sprindis, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 61.
- ²³ To dažnai reikalauja *Annales* mokyklos atstovai. Iš tikrųjų, norint suprasti žmonių visuomenės sąrangą ir ją keičiančias jėgas, svarbu lygiai dėmesio skirti mentaliniams fenomenams, kurių veikla yra neginčijamai tokia pat determinuojanti kaip ir ekonominių bei demografinių veiksnių; Georges DUBY, „Histoire sociale et idéologies des sociétés“, in: *Faire de Histoire: Nouveaux problèmes*, t. 1, Paris: Gallimard, 1974, p. 147–148. Tiesa, nacionalizmo teoretikai, kaip antai Ernestas Gellneris, nacionalizmą aiškina būtent socialinių struktūrų pasikeitimu (*Tautos ir nacionalizmas*). Kitur jis rašo: „Gal tai intelektualo pasipūtimas ir malonumas galvojant, kad iš tikrųjų visuomenių santvarką ir istorijos kryptis reguliuoja jo paties įrankis, t. y. idėjos“ (Ernest Gellner, *Postmodernizmas, protas ir religija*, iš anglų kalbos vertė Laimantas Jonušys, (ser. *Atviros Lietuvos knyga*), Vilnius: Pradai, 1993, p. 98).
- ²⁴ *Tautosakos darbai*, Kaunas, 1938, t. 5, p. 120.
- ²⁵ *Ibid.*, t. 4, p. 74.
- ²⁶ *Ibid.*, t. 5, p. 145.
- ²⁷ *Ibid.*, p. 131.
- ²⁸ Simonas Daukantas, *Žemaičių tautosaka*, t. 1: *Dainos*, kalbą redagavo Kostas Aleksynas, Vilnius: Vaga, 1984, p. 66.
- ²⁹ Nuoroda pamesta.
- ³⁰ Justinas Staugaitis, „Zanavykai prieš Lenkmetį“, in: *Zanavykija*, t. 1, redaktorė Alicija Rūgytė, Čikaga: Lietuvių istorijos draugija, 1978, p. 189–190.
- ³¹ Jonas Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, paruošė Danutė Krištopaitė, (ser. *Lituanistinė biblioteka*), Vilnius: Vaga, 1970, p. 677.
- ³² Mykolas Biržiška, *Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos*, Vilnius: Švyturys, 1920, p. 70.
- ³³ Justinas Staugaitis, *op. cit.*, p. 190.
- ³⁴ *Gimtasai kraštas*, 1943, Nr. 31, p. 330.

³⁵ *Ibid.*